

Билјана ВАНКОВСКА

УДК: 342.071.2:321.7(497.7)"2001"
342.071.2:321.7(497.7)"2017/2019"

Прегледен труд

БЕРМУДСКИОТ ТРИАГОЛНИК НА МАКЕДОНСКАТА ДРЖАВНОСТ: ОХРИДСКИ, ПРЕСПАНСКИ И БУГАРСКИ ДОГОВОР

Кратка содржина:

Од Референдумот за независност во 1991 година до денес, македонската државност минува низ бројни политички трансформации од кои, како клучни, ги издвојуваме оние од 2001, 2017 и 2018/19 година. Овие точки на пресврт се однесуваат на решавање на идентитетски конфликти, внатре во земјата и со соседните држави. Хипотезата на овој труд е дека заменувањето на уставноста како темел на македонската држава со договорни односи, кои подоцна се конституционализираат, води до ерозија на државноста. Наместо Уставот да претставува релативно траен општествен договор на граѓаните во политичката заедница, трите договори го претворија во негова спротивност. Уставните промени настанати по пат на принуда и уцени, односно од позиција на моќ, по пат на меѓународно градење држава, постепено креираат сè послаба и понеуспешна држава. Таквата творба не може да се надева на инкорпорирање во Европската Унија, бидејќи идентитетските отстапки придружени со нефункционалност на државните институции резултираат со ефекти спротивни на базичните демократски императиви и на принципите содржани во Копенхагенските критериуми.

Клучни зборови: македонија, државност, устав, охридски рамковен договор, преспански договор, бугарски договор.

1. Вовед

Основната премиса на овој труд лежи во тезата дека од триесетина година на постоење на независна македонска држава, во преку дваесетина се одвива/ше процес на ерозија на сите елементи на државноста. Суштинската причина за тоа е напуштањето на елементарниот општествен договор вграден во Уставот од 1991 година, но и на уставните традиции од АСНОМ 1944 година. Акцентот е токму на процесот на замена на она што е елементарен постулат на секоја суверена држава, уставниот темел, со договорни односи со недржавни субјекти и други држави и сојузи. Како предмет на анализа се земени Охридскиот рамковен договор (ОРД), Преспанскиот договор (ПД) и Бугарскиот договор (БД).¹

Во одделните поглавја се анализира постапката за донесување и содржината на трите договорите, кои не само што го засенија (па и формално променија) македонскиот Устав, туку и целосно ја дерогираа идејата за некои базични принципи на современата државност (суверенитет, демократски извор на власта, владеење на правото, човекови права). Договорот постигнат во време на воен конфликт (2001), како и „чедата“ на отворените уцени однадвор (од соседните држави и/или од т.н. меѓународна заедница) од 2017 и 2018 година, создаваат уставно-правен и политички „Бермудски триаголник“ во кој тонат елементите на државноста. Затоа, излезот од ваквата состојба се бара во нивно отворено преиспитување и критичка анализа. Носителите на моќ, во земјата и надвор од неа, во изминатите години создадоа своевиден консензус на кој малкумина, дури и од академската заедница, умеат или смеат да му се спротивстават со аргументи. Според тој (наметнат, наведен) консензус, сите договори се спас за Македонија или за Македонците, но и влезен билет за рајските дворови на Западот (НАТО и ЕУ). Идејата на овој труд е едноставна: деконструкција на ваквиот наратив и анализа на македонската државност низ призма на она што е својствено и карактеристично на секоја суверена држава во светскиот систем.

¹Во трудот се користат колоквијалните имиња под кои овие три договори се познати во јавноста, кои се влезени дури и во јавниот и политичкиот дискурс. Имињата на Охридскиот и Преспанскиот договор се врзуваат за географски локации (каде се преговарани во првиот случај или потпишани во вториот случај). Името пак на Бугарскиот договор (потпишан во Скопје) ја илустрира доминантната позиција на Бугарија во асиметричната спогодба. Официјалното име на Договорот со Бугарија гласи *Договор за пријателство, добрососедство и соработка склучен од страна на премиерите на Република Македонија и Република Бугарија* (2017). Точното име на Преспанскиот договор е *Конечна спогодба за решавање на разликите опишани во Резолуциите 817 (1993) и 845 (1993) на Советот за безбедност на Обединетите нации, за престанување на важноста на Привремената спогодба од 1995 г. и за воспоставување на стратешко партнерство меѓу страните* (2018).

2. За Уставот наш насушен

Уставната историја на Македонија во нејзиниот најголем дел (45 години) е поврзана со таа на поранешна Југославија. Со сите ограничувања кои постојат во една федерална и социјалистичка држава, сепак во тек на неколку децении Македонија гинаучи и примени законитостите и техниките на создавање на уставен текст. Конечно, така се воспостави и развива научната дисциплина: уставно право. Апстрахирајќи ги идеолошките елементи како и импликациите од федералниот принцип, суштински значајно е што генерации македонски граѓани, заедно со нивните уставни експерти, го осознаа и практикуваа правото на самоопределување, во национална и поширока политичка и правна смисла.

Распадот на Федерацијата фактички започнат многу пред драматичните настани од 90-тите години на 20 век, наметна нов императив: креирање сопствен устав за независна и суверена држава. Она што истовремено беше слабост, но и добра страна на тој процес беше свртувањето кон т.н. стари демократии и нивните уставни текстови. (Само) наречените творци на уставниот текст од 1991 година во кулоарите на Правниот факултет во Скопје зборуваа за леснотијата со која може да се напише нацртот на уставниот текст. Сè што било потребно, (според тоа незрело) размислување, било да се копираат уставни решенија, како и на одредбите од Европската конвенција за човековите права, и тоа да се претстави како фундамент на новата независна држава.

Всушност, недоумиците на т.н. транзициски општества од поранешниот социјалистички блок при креирањето на уставите, во голема мерка се слични и споредливи. Излезот од ќорсокакот на пропаста на стариот систем се бараше на Запад, преку преземање готови решенија, т.е. со уставен инженеринг – бидејќи во стварноста постојеа многу малку елементи кои можеа да се конституционализираат врз база на сопствени искуства, сознанија и традиции. За да заживее увезената демократија требаше да минат години, ако не и децении – а резултатот сепак да биде далеку од очекувањата.

Оттука, иманентните слабости на македонскиот уставен и политички систем не се ништо специфично само за Република Македонија. Огледувањето на старите демократии (без општествени претпоставки за функционална демократија) може, затоа, да се гледа како нужен, па и позитивен чекор кон изградба на либерална држава заснована на корпусот на човекови права и слободи за секој и секого во општеството. На патот кон граѓанска демократија беа жртвувани низа социјални придобивки од претходниот систем, односно заедно со водата беше исфрлено и бебето, да парафразираме изрека од марксистичкиот речник. Истовремено со настапувањето на политичката демократија се случуваше и најголемиот грабеж на општествениот капитал – приватизација (Shajnoski 2015), од која израсна новата класа на богати која во наредниот период ќе создаде спрега меѓу политичките и бизнис-елитите. Таа ќе ја држи целата моќ и богатство

на државата во заложништво. Конечно, во периодот од три децении се создаде општество на немоќни и маргинализирани, но и осиромашени и зависни граѓани, кои можеа/можат лесно да се манипулираат. „Пилулата за смирување“ се најде во новата идеологија на „членство во НАТО и ЕУ“, како ветување дека еден ден сите ќе живеат во благосостојба и безбедност (како парадоксален пандан на комунистичката утопија).

Создавањето и донесувањето на уставот е иницијалниот и најзначаен чекор во конституирањето на секоја политичка заедница во вид на држава (Шкарик и Сидјановска 2009). Како истовремено највисок правен акт и најзначајна политичка повелба, уставот има за цел да го одговори клучното прашање за тоа кој ја конституира дадената заедница и притоа ги регулира односите на моќ во неа (во нивната институционализирана форма). Но, за разлика од т.н. зрели демократии, кои се обично горди на извезувањето на нивните вредности и системски решенија, новите демократии неретко се соочуваат со уставни промени под притисок на околностите. До нив обично доаѓа без поголема експертска дилберација и/или јавна дебата.

Македонскиот случај е исклучително илустративен во оваа смисла. На него може да се примени познатата мисла на германскиот социолог Ралф Дарендорф (1990), според кој реформата за носење на сосема нов устав не трае повеќе од шест месеци, за промена на економскиот систем се потребни шест години, но за револуција во умовите и срцата на луѓето се потребни шеесет години. Иако навидум Македонија се вклопува во оваа прогноза, потребно е да се нагласи дека семето на идните уставни измени веќе беше всадено во првиот уставен текст. Уште подошо, уште една уставна реформа е во тек, па сиот процес се чини дека е без крај. Она што се промени во најкус временски период беше воведувањето на капиталистичкиот систем во економијата. Ако ги цениме промените во „умот и срцето“ на граѓаните на половината од претпоставениот (шестдецениски) рок, може да се каже дека прашањето на внатрешната кохезија и лојалноста/приврзаноста кон заедничките вредности (со други зборови, општествениот договор) е под сенката на неизвесноста поради континуируаниот процес на „градење нација“ од нов (европски ?!) ков. Промените се толку брзи и радикални што е невозможно да се прогнозира кој ќе биде политичкиот и вредносен ориентир и компас на генерациите кои стасуваат во наредните три децении.

Од формално-правна гледна точка, вистински куриозитет е фактот што во трите изминати децении иако Македонија веќе не може да се препознае бидејќи се разликува од онаа замислена и конституционализирана држава од 1991 година, таа сè уште почива на еден (наводно ист) Устав. Измените се случуваат во релативно куси периоди, а секоја од нив не го реформира, туку повеќе деформира оригиналниот уставен лик на државата. Во неа постои политички систем *sui generis*, каков што може да се најде во слаби држави, кои никако не се приближуваат до идеалот кон кој државната елита тврди дека се движи.

До крајот на 2022 година, извршени се вкупно осум уставни ревизии, односно вметнати се вкупно 36 уставни амандмани. За нашата анализа се суштински оние од 2001 година и 2019 година. Иако е веќе тешко и да се чита уставниот текст поради амандманите, а видливи се и други посуштински недоследности, малкумина веруваат дека не е реално да се очекува сеопфатна реформа која би резултирала со нов текст.² Причината за тоа е длабоката политичка, но и етничка поларизација на општеството кое нема сила ниту да го напушти стариот нефункционален систем, ниту има волја за нов, пофункционален уставен систем. Така, земјата се соочува со еден парадокс: иако ѝ е нужен нов уставен текст, таа е заложник на бројните уставни амандмани, на нивното арбитрарно толкување (главно од политичарите и странскиот фактор, а најмалку од науката и уставотворната власт), но и од договорните односи воспоставувани не само со занемарување на уставната рамка, туку и со нејзино отворено кршење.

2. Охридскиот рамковен договор: напуштање на граѓанскиот модел на демократија

Рамковниот договор, кој колоквијално се нарекува Охридски (ОРД), е всушност резултат на директен надворешен и внатрешен (оружен) притисок за време на конфликтот од 2001 година. Учесниците во неговото креирање можат да се поделат на статисти и на вистински актери (видливи и невидливи). Меѓу статистите исто така може да се направи разликување меѓу оние кои доаѓаа од политичката сфера и т.н. експерти. Сведоштвата објавени во мемоарите на (сега покојниот) Џејмс Пердју (Pardew 2018) со големо задоцнување ја отргнаа маглата која беше легнала врз овој значаен настан.

До наводните преговори во летото 2001 година дојде по инсистирање на т.н. олеснувачи, претставниците на САД и ЕУ. Тие зборуваа за создавање услови за мирна разрешница на конфликтот (кој сè уште беше во тек) и за траен мир врз основа на нови правила на игра меѓу етничките елити. Иако мнозина се повикуваа на замрзнатиот и латентен судир од времето на донесување на Уставот во ноември 1991 година кога пратениците Албанци го бојкотираа гласањето поради невклучувањето на нивните етнички барања во текстот (Докмановиќ 2021), сепак до оружен судир дојде под влијание на новата регионална констелација од времето на НАТО-интервенцијата врз тогашната СР Југославија во 1999 година.

Во првата деценија на независна Македонија постоеја изблици на етничко незадоволство, но истовремено се градеа и механизми за нивно надминување. Во тој поглед македонското општество, па и политичката

---

²Со вакви ставови, меѓу другите, настапија двајца ценети учесници на научниот собир на МАНУ, *Современата македонска држава – две етапи во процесот на нејзиното формирање и развој: 1941 – 1991 / 1991 – 2021 година*, кој се одржа на 27-28 септември 2021. Тоа беа професорот по уставно право Светомир Шкариќ и академик Владо Камбовски.

сцена, покажуваа зачудувачки голема зрелост за држава без поголеми демократски традиции, особено во споредба со она што се случуваше во другите постјугословенски држави. Но, НАТО-интервенцијата беше не само катализатор, туку фактор кој го легитимираше насилството. Косовската криза покажа дека насилството се исплатува. Дека употребата на насилство во политички цели се исплатува докажаа и настаните од 2001 година, а албански интелектуалци го тврдеа тоа експлицитно (Heinrich Böll Stiftung 2001).

За начинот на кој беше донесен Рамковниот договор и за неговата содржина е, исто така, пишувано многу во изминатите години (види на пример FES 2008). Она што е симптоматично е промената на ставовите на познати уставни правници кои за 20-тина години ги забораваја аргументите кои ги изнесуваа за време на јавната дебата во летото 2001 година. Оние кои се адаптираа на „новата реалност“, т.е. на измена на Уставот на неуставен начин, под закана од насилство, со странски притисоци, и наспроти базичната идеја за граѓански/либерален поредок во оригиналниот текст, подоцна станаа поборници и застапници на наредните измени во име на „повисоко добро“ (види Шкарик 2002: *Expres* 2022). Оние кои останаа конзистентни во критиката и споредбата со процесот на творење на уставите во демократски услови беа постепено замолчувани како националисти.

Познавачите на теоријата и споредбената практика на т.н. консоцијациска демократија (во поделени општества каде се наметнува модел на „заедница на заедници“) и на споделување на власта (*power sharing*) уште во септември 2001 година го навестија политичкиот дебакл на „решението“ внесено во самиот Рамковен договор.³ За таквата прогноза не требаше многу мудрост и знаење, само рационално гледање дека земја поделена на два етнички „сегменти“ со дисбаланс во поглед на големината и моќта, а без точки на допир и кохезивно јадро кое ќе влече кон една политичка заедница, ќе заврши или со тотална парализа поради политиката на уцени и/или во нефункционален систем воден од надворешниот фактор кој ќе ги решава во од судирите на интереси (Ванковска 2014). Губејќи го статусот на конститутивен народ (т.е. државотворниот супстрат и континуитет од АСНОМ 1944 година), македонските претставници прифатија хибридна дефиниција и одговор на прашањето „чија е државата“.

Новата преамбула не почива ниту на класичниот либерален поглед (ние, народот/граѓаните – или *We, the people*), ниту на националниот

³ Пример за тоа беа искажувањата на учесниците на големата меѓународна конференција која се одржа во хотелот Александар палас на 10 септември 2001 година, под наслов „Implementation of the Framework Peace Agreement and Future of Macedonia“. На конференцијата во организација на Институтот Евробалкан и фондацијата Отворено општество Македонија, меѓу другите, учествуваше и професорот Ѓорге Иванов. Во неговото излагање тој направи анализа на консоцијацискиот модел на Аренд Липхарт, укажувајќи зошто неговата примена во Македонија нема да ги даде посакуваните резултати. Исто види: Ivanov Gjorge 2002.

пристап (држава на македонскиот народ). Таа е нешто досега невидено во уставната пракса, бидејќи вовеле непозната терминологија на „делови на народи“ (покрај Македонскиот народ⁴). Две децении подоцна ќе се покаже погубноста на ваквото решение во кое не само што македонскиот народ е сведен на една од многуте заедници, туку и листата на „делови на народи“ наликува како листа на желби (види Andonovski 2018). Граѓанинот сосема исчезна од политичката сцена, бидејќи редефинираниот државен Левијатан е чудовиште со многу етнички глави (од кои две се најсилни). За неетничка дефиниција на моќта во политичката заедница нема можности. Со тоа се изгубија и сите контролни механизми на власта и моќта познати од демократската теорија и практика.⁵

Владината коалиција веќе не се формира врз база на идеолошки сличности и погледи на политиката, туку врз принцип на менување на македонскиот етнички дел при што се задржува албанскиот фактор како клучен од кој зависи формирањето на која било влада (king-maker). Фактот дека тој клучен фактор е ДУИ веќе 20-тина години не го менува заклучокот дека станува збор за етнички мотивиран фактор, кој не води сметка за целината туку само за своите (лукративни и потоа етнички) привилегии. На тој начин, не само што граѓанинот исчезна, туку и идеологијата е сведена на една непријатност (или во најдобар случај, козметика) во владеењето со државата. Ваквата поделба е толерирана, па дури и поттикната и благословена од странскиот фактор. Надворешната контрола со европската „периферија на периферијата“ е полесна кога е оневозможена секоја идеја за колективна акција и народен суверенитет; нештата се уште полесни ако режимот се смени по пат на обоена револуција (Vankovska 2020). Неретко одредени американски сенатори ќе го изустат она што е непријатно и непристојно да се каже јавно: Македонија не е вистинска држава (META 2017).

ОРД навидум е договор за преуредување на државниот поредок според етнички принцип (договор кој фактички го однесе политичкиот систем на друг колосек, кој нема никаква допирна точка со демократското управување). Но, во суштина, тој е резултат на волјата на надворешниот фактор (а не на народната волја), и на неговите геополитички интереси. Акцентирањето на положбата на албанскиот фактор во Македонија произлегува од фактот што во очите на Вашингтон тој е составен дел на (потенцијалната) албанска нација во нејзината целовитост на Балканот.

---

⁴Очигледно, изменетата Преамбула од 2001 година требаше да создаде привид на win-win ситуација, особено во очите на етничките Македонци, за што зборува дури и правописно погрешно напишаниот атрибут со голема буква М, таму каде што обично се користи малата буква).

⁵Дури и пратениците уште на почетокот на својот мандат имаат обврска да се дефинираат не како народни претставници (избрани од граѓаните поради политички и идеолошки побуди), туку како претставници на етникуми.

Дваесет и две години подоцна, системот почива на партиократија на етнички дефинирани партии (Siljanovska-Davkova 2005). Тоа што двете големи партии од македонскиот етнички блок повремено кооптираат припадници на други етникуми и/или формираат сателити во меѓупартиска и внатрекоалициска коалиција не ја менува суштината. Најгил дел од државната структура се јавната администрација и државните/јавните служби, кои и по цена на тотален распад на системот вработуваат партиски војници кои немаат ниту знаење, ниту интегритет (Risteska 2013). Меѓупартискиот договор за заедничко владеење сосема им одговара на странците кои првенствено бараат стабилност, а не нужно и демократско владеење. Оригиналната „рамка“ во Договорот низ годините се менуваше, прошируваше и креативно толкуваше така што сега суштината на тој (божем) мировен договор е предмет на договор меѓу две елити, кои не се грижат дури и ако е вистина дека „рамката“ одговара повеќе на брод Титаник отколку на средена држава.

Во текот на уставната ревизија од 2018/2019 година, албанскиот политички фактор успеа да го вметне и Рамковниот договор во Преамбулата. Гледано не само од суштински и вредносен аспект, туку и низ призма на елементарната номотехника, сега изгледа како пратениците од парламентарниот состав во 1991 година да го антиципирале и конфликтот и документот со кој тој беше окончан. Рамковниот договор, а со тоа и военото насилство, станаа иманентна историска придобивка и вредност на македонската држава. Притоа е значајно да се потенцира и дека македонската држава и општество воопшто не го ни отворија процесот на транзициска правда и соочување со минатото, па така и никој веќе не ги ни споменува исчезнатите цивили од 2001 година (Станоески 2012; Ванковска 2021).

Уште полошо, Уставот стана окаменет, непроменлив, бидејќи за да се отвори постапка за донесување на нов Устав ќе биде потребно Бадинтеровото мнозинство (т.е. согласноста од заедниците кои не се мнозинство). Етничката јамка е онаа на која најпрво се „обеси“ повелбата на македонската државност. И тоа е маѓепсан круг во кој една целосно етнизирани државна структура - хипотетички гледано - би требала да биде толку далековида и да се надмине себе си и своите кусогледи етнички принципи за да дозволи донесување на Устав во кој граѓаните (демосот) би имал примат врз етносите. Ефектите од рамковната демократија се поразителни, со млади луѓе и деца кои растат со предрасуди и стереотипи, поделеност по сите основи и сегрегација од најмала до најстара возраст (Kenig et al 2017; Petkovska et al 2017).

Поради растежливоста на т.н. „дух на Охридскиот договор“, уставните норми станаа „каучук норми“. Институционално тоа се огледува и во креирањето на ново Министерство за политички систем. Но, политички (а донекаде и правно) тоа е видливо и во процесот „Тиранска платформа 1.0 и 2.0“ (Hemnes 2017; Daskalovski and Trajkovski 2017; Митровски 2023).

Листата на етнички барања изразени во 2017-та и 2023-та година од страна на албанските политички партии, под покровителствона албанскиот премиер Еди Рама, покажуваат дека „охридската сага“ нема крај. Елементи на федерализација постојат и во оригиналниот консоцијациски модел од 2001-та година, но процесот е во тек и се поставува прашањето: дали Македонија има гравитационо тежиште, нешто што би ја држело заедно?

Членството во НАТО покажа дека таа стратешка цел ја нема моќта да ги разреши внатрешните контрадикции, а членството во ЕУ е толку недостижно што е тешко да се прогнозира дали и колку таа втора стратешка цел ќе има моќ да ја обедини државата и општеството.

3. Прво беше името: Преспанската сага

Траекторијата на македонската државност е исполнета со бројни парадокси. Еден од нив е преклопувањето на значењето на некои временски периоди од минатото и иднината без некаков ред. Затоа хронолошкиот пристап во анализата понекогаш е невозможен или бесполезен, бидејќи на тој начин може да се изгуби од вид каузалноста. Од тие причини и во овој труд Преспанскиот договор и уставните промени кои следуваа му претходат на т.н. Бугарски договор од 2017 година. Една од причините е што т.н. „проблем (спор) околу името“ со соседна Грција доминираше на јавната агенда уште од стекнувањето на независноста (види повеќе: Шкарик и др. 2008; МС 2012; Heraclides2021). Бугарија, во целиот тој период, мудро стоеше по страна, чекајќи на моментот кога ќе ги испорача своите барања. Од друга страна, грчката политика имаше моќ да инсистира на своите барања како држава членка на НАТО и ЕУ, додека Бугарија таа предност ја стекна многу подоцна. Затскривањето зад грчките националистички барања беше и начин да се стекне повеќе со помал удел и енергија, но и да се прикрие двовековната желба за Голема Бугарија, која во својот состав ќе ја има Македонија (ако не во целост, тогаш барем дел од неа) (Маринов 2020).

Преспанската сага започна пред да се појави главата на албанскиот национализам во рамките на независната држава. Нејзините корени се во грчката политика (Proeva 2010), но Грција речиси никогаш не беше оставена сама да ги брани своите политички амбиции. На почетокот, малкумина веруваа дека македонска држава воопшто може да опстане надвор од југословенскиот контекст, а другите настани од екс-југословенскиот простор беа далеку подраматични и позначајни за меѓународниот фактор. Македонија не беше вредна ни да се размислува за неа, но сепак поради неа беше прекршена Повелбата на ООН во моментот на нејзиното зачленување (Janev 1999).

Во времето кога Грција ја започна непријателската политика кон малиот и сиромашен сосед, па потоа продолжи и со економска блокада, Западот веќе ја беше зел нејзината страна. Македонија немаше сојузници, а дури и големите сили кои ја признаа под уставното име (Русија и

Кина, првенствено) во 90-тите години беа на коленици, а овој дел од светот не им беше никаков приоритет. Тоа беше униполарниот момент во меѓународните односи кога САД доминираше на светската сцена (Krauthammer 1991).

Од уставно-правен аспект, Македонија капитулираше веќе на првиот чекор на својата независна политичка историја: уште не беше се исушило мастилото од прогласувањето на Уставот, а веќе беа предвидени првите уставни амандмани за да се задоволат грчките барања – и така да се обезбеди поддршка за меѓународно признавање. Уставот мина низ најбрзата промена во историјата на уставното право: усвоен на 17 ноември 1991-та, а до 6 јануари 1992 година заврши расправата и беа донесени првите два амандмани. И странските познавачи признаваат дека тоа беше резултат на надворешен притисок. Топфер заклучува: „Првите два амандмани на многу младиот македонски Устав беа предизвикани од надворешни влијанија. Тие беа имплементирани од политички актери кои не беа сосема волни за тоа, но беа принудени да иницираат амандмански процес за да овозможат надворешни признавање на новата држава. Резултатите беа амбивалентни, така што Македонија беше конечно признаена како суверена држава, но само после значително одложување и без признавање на нејзиното уставно име во меѓународните организации“ (Töpfer 2016, 314). Сенката на „нерешеното прашање со името“ остана да виси како Дамоклов меч над судбината на државата.

Новопрогласената држава започна со нарушен суверенитет во поглед на уставното уредување, па дури и идентитетските елементи (како името). Во првите два месеци се изгуби и „демократскиот капацитет на Уставот“ (Karakamiseva-Jovanovska 2019, 6). Интересно е што таа одново и одново мораше да демонстрира пред соседите и пред меѓународните фактори дека е мирољубива и дека нема иредентистички намери. Причините многу бргу се искристализираа во официјалниот наратив дека двете стратегиски цели (членството во НАТО и ЕУ) се всушност прашање на опстанокот и дека без таа меѓународна рамка македонската независност е невозможна. Со таа цел не само што се жртвуваше тукушто стекнатиот (барем формален) суверенитет, туку и прашањето на уставните промени стана прашање од сферата на националната безбедност и опстанокот (нешто што во теоријата се нарекува секуритизација/сместување во безбедносен наместо во политички домен) (Vankovska 2022).

Операцијата за промена на името беше долготраен зафат со подеми и падови. Прашањето беше злоупотребено и за други цели, како на пример (наводното) признавање на САД во ноември 2004 година поради опструкција на референдумот за законот за општинските граници. Со други зборови, „името“ стана адут во охридската сага, т.е. се искористи за остварување на цели кои имаа врска со внатрешните меѓуетнички односи. Еуфоријата беше неоснована: само ден подоцна, Вашингтон испрати порака дека ќе прифати секако име за кое ќе се договорот двете страни.

Владеењето на премиерот Груевски коинцидираше со некои драматични меѓународни промени, а првенствено со финансиската криза од 2008 година, како и јакнење на мултиполарните елементи. Но, Македонија веќе беше видена како „своја територија“, па се прибегна кон дисциплинирање на политичката власт. Обоените револуции беа испробан инструмент во надворешната политика, од Србија во 2000-та до Евромајдан во Украина (2014) (Sussman and Krader 2008). Освен елиминацијата на владејачките структури кои беа тврдоглави и флексибилни во однос на странските партнерства, преку обоена (шарена) револуција (т.е. смена на режим однадвор) се воспостави елита подготвена да стори сè што ќе се побара од неа.

На доаѓањето на власт на СДСМ во коалиција со ДУИ претходоа избори на кои номинален победник беше ВМРО-ДПМНЕ, кој беше (политички) „кастриран“ и ставен меѓу два огна: Тиранската платформа која испорача барања поблиски со ОРД, далеку пошироки од рамката, како и барањата за брзо интегрирање во НАТО (однадвор). По скандалозното конституирање на собрание, како и настаните од 27 април со кои се означил крај на секаков народен отпор во наредниот период, започна остварувањето на геополитичката агенда. Наспроти слоганите на Шарената револуција и барањата насочени кон правда, правосудство, образование и социјална заштита, борба против корупција и сл., Владата тргна кон исполнување на надворешните барања. Прв на ред беше Бугарскиот договор, но вистинската цел беше „спорот со името“.

Периодот до јуни 2018 година беше речиси целосно посветен на спорот со Грција. Нецелосни информации стасуваа единствено од грчките медиуми или од недоветните интервјуа на тогашниот премиер. Пораката беше јасна: Македонија нема првена линија и е подготвена да прифати сè што ќе се побара од неа. Парадоксално, но посредниците (не само Метју Нимиц кој ја вршеше таа функција номинално, туку и американската и бриселската администрација) вложија повеќе напори во убедувањето на грчката страна (Nimetz 2020). Причините за тоа беа јасни: грчките барања и политички ровови беа длабоко ископани, а зад политичката каста стоеше целата јавност (Armakolas et al 2021). Требаше да се најде начин за „чесен излез“ од рововите и претставување на договорот како победа. Парадоксот е во тоа што договорот е евидентно асиметричен, а неговите одредби опсежни и целосно во полза на Грција. Но, радикализираното грчко јавно мислење (создадено уште во 90-тите) и позицијата на регионален хегемон од грчката влада бараа триумфалистичка позиција, а не компромис. Од друга страна, вистинските автори на ПД знаеја дека поразената страна сепак мора да се пофали дека постигнала историски успех и компромис во преговорите со моќниот сосед, па бараа начин да го претстават чинот како израз на пријателство и исход без јасен победник (или поразен).

„Обландата“ во која е завиено „решението“ за името е прилично голема: ПД е опсежен и детален, а опфаќа и наводно стратешко

партнерство. Во „шумата“ од одредби на 20-тина страници амбивалентен и неправнички текст се крие повеќе од еден детаљ (а ѓаволот е, велат, во деталите) (Силјановска-Давкова 2018). Суштината е во фамозниот член 8 во кој на македонскиот идентитет му се поставуваат историски, географски и културни граници, особено во поглед на античката историја. Подоцна ќе стане јасно дека Атина и Софија соработувале во меѓувреме за да преостанатиот дел од македонската историја го преземат Бугарите, кои ќе ја сведат македонската историја, народ и нација на вештачка творба создадена од Тито (или Србите) – нешто што беше и остана позиција на двете влади во однос на македонството. Македонија, обвинета за национализам, всушност со ПД издаде „тапија“ за националистичкиот грчки мит на континуитет – од Александар Велики, па и пред него, до денес – нешто што се смета за бесмислица во општествените науки. Обратно, застапниците на ПД во македонското општество се претставуваат како постмодернисти, кои инсистираат на тезата дека секоја нација е „измислена заедница“ и со тоа и „вештачка творба“ (Дерала и др., 2018).

Огромното мнозинство од македонската јавност не го прифати ПД наспроти сите притисоци. Но, пропагандната (медиумска, политичка и академска) машинерија беше помогната со домашни и странски финансиски и други средства во насока на тоа да се проголта „жабата“ во име на повисокото добро – членството во НАТО, до кое дојде во март 2020 година. Флоскулите за побрзо зачленување во ЕУ паднаа во вода, а и политичарите не се ни трудат да тврдат нешто поразлично од очигледното: ПД мораше да се прифати од геополитички причини! Зад договорот, како автор и спроведувач, стои Вашингтон, иако и Европската комисија се обиде да го претстави како свое дело и успех овој договор (Vankovska 2020).

Под очигледен надворешен притисок (и колаборационизам однатре), со поткуп и наспроти правната процедура, ПД се инкорпорираше во Уставот низ четири амандмани. Постапката за неговото менување беше мешавина на европски и балкански методи (како што препорача и благослови и европскиот комесар за проширување) (Нова Македонија 2018). Брзината на неговата имплементација е целосно дело на домашните актери. Така, дури и наспроти одредбите на ПД се пристапи кон целосно бришење на сè што упатува на Македонија/македонски: преименување на институции, промена на лични документи, печати и сл. Во сенка и далеку од очите на јавноста работи Комисијата за историски и образовани прашања (која, за волја на вистината, предизвикува далеку помал интерес и вознемиреност отколку бугарскиот пандан). Со прифаќањето на ПД, државната елита ги отфрли сите придобивки во процесот на меѓународно признавање и афирмација од 1991 година. Во очите на светската јавност, Македонија доброволно побара преименување, односно се откажа од признавањето под уставното име „Република Македонија“ од страна на повеќе од две третини од признатите држави во светот.

За разлика од БД, Преспанскиот предвидува посложена постапка за негово напуштање. Очигледно грчката страна барала и добила гаранции дека договорот ќе биде траен. Оттука и барањето за промена на Уставот како прв чекор, пред ратификацијата на ПД во грчкиот парламент. На тој начин, македонската страна прифатила подредена, но и позиција во која никој нема во иднина да ја обвинува грчката страна за наметнување на својата волја. Хипотетички беше можно да се замисли ситуација во која македонскиот парламент го менува Уставот, но грчката страна сепак не го ратификува ПД. За да не дојде до тоа се погрижи американската администрација. На тој начин, Македонија се откажа од својот уставен суверенитет и се стави во подредена положба пред друга држава/држави. Измените на Уставот не ја одминаа Преамбулата, но уште полошо – им нанесе огромна штета на АСНОМ-ските темели на македонската државност. Со други зборови, релативизирање на значењето на АСНОМ и јакнење на ОРД, покрај конституционализацијата на грчката политичка уцена.

Како што ништо не е вечно, така и ПД не е исклесан во камен. Тој може да биде еднострано раскинат (или непочитуван), по што би се активирал механизмот за решавање на спорот преку ООН. Но, имајќи го во вид искуството од Времената спогодба и Хашката пресуда од 2011 година во полза на Македонија (Deskoski and Brsakoska Bazerkoska 2018), односно нивното непочитување од грчката страна, една од опциите би била таа: Македонија да стане „Грција“ и да не ги почитува одредбите, особено повикувајќи се на Виенската конвенција за дипломатските односи меѓу државите која дава правна основа за раскинување на договори донесени вон правната регулатива (Никодиновска 2018). За тоа во македонскиот случај има голем број докази (почнувајќи од потпишување од ненадлежен орган и криминалната процедура во Собранието⁶ до објавување во Службен весник без копотпис на указот од претседателот на Републиката), но политичката волја и резон доминираат над правото. Најголемата стапица на тој пат е (многу веројатната) Бадинтерова блокада од страна на албанскиот политички фактор. Нивната согласност е нужна за промената на Уставот, односно враќањето на старото уставно име. А без таквата промена на Уставот, законите ќе останат усогласени со „северизацијата“ на целата институционална и јавна структура. Ова јасно зборува за интеракцијата меѓу двата агли на Бермудскиот триаголник. Останува да го разгледаме и третиот, кој само ја комплетира сликата.

---

⁶За овие настани отворено проговори претседателот Пендаровски во ТВ-интервју, кој меѓу другото кажа и дека американскиот амбасадор убедува пратеници да гласаат за уставните измени, како и дека во таа прилика дошло до донесување на Законот за „помирување“ и ослободување од кривичен прогон на пратениците кои гласаа за промена на Уставот. (24 часа 2022)

4. За бугарскиот (уставен) инженеринг

После промената на името, со кое државата се откажа од инхерентното право на самоидентификација коешто е дел на нејзиниот меѓународен суверенитет, дојде на ред она посуштинското. Времето ќе покаже дали бугарската страна одиграла непромислено потпишувајќи кус и релативно едноставен договор во 2017 година или тоа бил однапред смислен начин како македонската страна да се наведе да попушта во подолг период, чекор по чекор. Но, од денешна перспектива е сосема јасно колку имаа основа сите предупредувања кои упатуваа на тоа дека спорот со името е само фасадата и навидум поболан проблем за Македонија, дека Бугарија чека зад кошетото да ги испорача своите барања, и дека конечно тие ќе бидат удар во срцевината на постоењето не само на државата, туку и на нацијата.

Иако бугарската политика никогаш не ги криела своите сентименти и аспирации кон Македонија/Македонците, нивната државна политика особено по падот на Берлинскиот ѕид водеше сметка за релативната слабост во меѓународните односи. Така, и политиката кон македонскиот сосед беше „топло-ладно“, брзо признавање на државноста но континуирано проблематизирање на националниот идентитет, како и малцинските права на Македонците во Бугарија. Во времето кога бугарската држава се соочуваше со сопствените проблеми и беше фокусирана на европските интеграции, таа посредно ги остваруваше своите интереси со тивко поддржување на грчката политика кон Македонија. Тоа беше случај и во времето на првата измена на македонскиот Устав: декларирањето дека државата нема да се меша во внатрешните работи на други држави и дека тоа ќе се однесува и на малцинствата беше подеднакво значајна отстапка и за Бугарија, покрај Грција.

Бугарската сага не се однесува на името, туку на „презимето“ – или да употребиме послободен рефрен на една позната песна: и племето и семето (Џамбазов 2019). Всушност, се однесува на националните корени. Заштитени со грчкиот (а подоцна и со европскиот, поточно францускиот) штит, националистичките барања на Бугарија, во период од само четири години (2017-2022) експлодираат во вид на уцена за нова измена на Уставот. Од идентитетски и историски аспект, прашањето е доволно сложено и бара подолга експликација. За тоа е веќе пишувано многу во македонската научна и друга јавност (Marolov 2022; Јовановски 2022; *Зборник* 2022), но уставноправниот аспект е нешто што виси како Дамоклов меч над државата како таква, а за што сè уште не се изјасниле уставните правници на поелабориран начин.

Користејќи ја фалинката вградена со ОРД во контекстна Преамбулата која како носители на суверенитетот всушност ги девалвира граѓаните, а промовира (делови од) народи, Софија сега бара место за Бугарите во рамки на уставниот и политичкиот систем. Претекстот не се оние нешто повеќе од 3000 граѓани кои на пописот од 2021 година се декларираа како

Бугари по потекло (Државен завод за статистика 2021), туку уште поопасно е што се алудира и на многу поголемиот број Македонци, кои од (главно) економски побуди се стекнаа со бугарски пасоши особено откако Бугарија стана членка на ЕУ (ЕПИ и Институт за демократија 2022; *Фактор* 2020). Бугарските барања, кои се сестрано поддржани од западните фактори, се комплементарни со албанските: во рамки на најавената уставна ревизија за внесување на Бугарите во Преамбулата, албанскиот политички фактор гледа прилика за допрецизирање на конститутивната положба на својата заедница – сега во смисла на конституционализација на албанскиот јазик како официјален и службен јазик на државата (со што се прави ревизија на ОРД) (МҚД 2022). Евентуалната измена на Преамбулата ќе повлече и измени во составот на Комисијата за односи меѓу заедниците, а бугарскиот етнос ќе стане рамноправен со останатите во смисла на побарувањата од државата, особено „правичната застапеност“ во институциите.

Анализата на успехот на бугарската политика кон Македонија покажува дека станува збор за стрпливо и упорно настојување да се остварат националистичките цели (доволно јасно изразени и во фактот што најголем државен празник е 3 Март, денот на создавањето на т.н. Сан-Стефанска Бугарија). Мудроста е во реалната проценка на своите можности и слабости, како и во координацијата со соседската политика на Грција. Всушност, бугарските апетити датираат многу пред грчките барања за промена на името на независна Македонија. Затоа ним им беше потребна стратегија за реализација низ подолг процес на повеќе нивоа и со различни средства.

Но, кога македонската политика беше обезглавена со обоена револуција и кога се создаде поволна клима за целосно поданичка елита, а Грција успеа да го оствари она што американската амбасадорка во Скопје ќе го нарече „незамисливо“ (МҚД 2022а), тогаш нештата станаа реални за Софија. Со примена на т.н. „салама тактика“ во рамки на работата на т.н. Историска комисија⁷, македонската историја и идентитет се разложуваат постепено. Во државата нема баланс на моќ, бидејќи и опозицијата е позаинтересирана да стане власт отколку да штити државотворни принципи. Оние кои опстојуваат на националната, македонската позиција (која станува позиција на инфериорниот, на послабиот) се демонизирани како националисти, популисти, па дури и фашисти. Да биде парадоксот поголем, потклекувањето пред редицата бугарски барања директно води кон глорификација на фашизмот, но тоа Брисел не сака да го види бидејќи геополитичките причини (во светлина на настаните во Украина)

---

⁷ Согласно со Договорот за пријателство, добрососедство и соработка од 2017 година, официјалното име на ова тело гласи Заедничка мултидисциплинарна експертска комисија за историски и образовни прашања меѓу Република Бугарија и Република Македонија. Но, под влијание на Преспанскиот договор дојде до измена на името на втората страна, со што и членовите на Комисијата и јавноста реферира на „Северна Македонија“.

се поважни од европскиот (главно фантазмагоричен) супстрат и наратив. Имено, притисокот насочен кон откажување од „комунизмот“ и неговото поистоветување со фашизмот е кинење на папочната врвка на македонската државност со нејзиното извориште – АСНОМ и партизанското движење од Втората светска војна (види *Протокол од вториот состанок* 2022). Без АСНОМ, наративот за вештачка измислица на Тито и Коминтерната станува издржан.

Бугарското вето за почеток на преговорите за членство во ЕУ беше (само навидум) кренато откако француското претседателство прифати да вклучи дел од бугарските барања во генералната преговарачка рамка за Македонија (а македонската страна се согласи уште пред содржината на барањата да ѝ бидат познати на јавноста). Така, по прифаќањето на т.н. француски предлог Македонија се обврза на серија идентитетски отстапки во сферата на историјата и образованието, но и во други области (како, на пример, следење на говор на омраза во јавната сфера), но најважно од сè се обврза дека стриктно ќе ги почитува и Преспанскиот и Бугарскиот договор (т.н. француски предлог, т.е. генералната преговарачка рамка за членство во ЕУ може да се види на: *Влада*, 2022). Освен тоа, промената на Уставот во насока на вклучување на Бугарите во Преамбулата стана услов *sine qua non* за воопшто и да започнат преговори. Така Македонија дозволи уште една надворешна интервенција во нејзиниот базичен и највисок правен акт, без воопшто во општеството да се отвори дебата за причините и последиците од таквата промена (*Независен* 2023; Јовановска 2023).

5. Заклучок

Во отсуство на држава и пристоен (и автентичен/свој) Устав, македонскиот народ е во „договорни односи“ со своите соседи и сожителите. Она што другите држави ги прави држави е внатрешниот општествен договор меѓу граѓаните кои се самоопределиле политички и изразиле желба да живеат заедно. Таквата функција му припаѓа на Уставот. Тој подлежи на промени, но секоја произлегува од внатрешна дебата, согласност и процедура. Трите елаборирани договори го прават спротивното, т.е. го разградија општествениот договор од 1991 година и го турнаа во „облигациони (договорни) односи“ со субјекти од кои некои не се ни дел на македонскиот демос. Тие не беа плод на внатрешна дебата, доброволно изразена желба и испочитувана процедура за промена на Уставот. Но, се надополнуваат меѓусебно, создавајќи синергија во насока на парализа на секоја граѓанска (демократска) идеја.

Има ли излез од Бермудскиот триаголник? Излезот е во соочување со фактите кои упатуваат дека во стварноста не постои нешто мистериозно. Анализата на надворешните интервенции во вид на градење на држава и/или демократија во Македонија ја докажуваат и тезата на Сузан Вудворд дека надворешните интервенции не успеваат да продуцираат демократски исходи (Woodward 2017). Договорната (не)демократија во Македонија е

плод на две тенденции на разградување на македонството и на државата: едната е внатрешна, а другата надворешна. Спрегата меѓу нив лежи во Уставот. Ако е така, тогаш и „лекот“ е во промена на Уставот, односно донесување на нов општествен договор во кој Македонија ќе се постави на здрави основи, ќе стане стандардна држава, а не *sui generis* ентитет. Согласно со сегашната уставноправна и (гео)политичка констелација овој зафат се чини невозможен, што не значи дека балансот на силите кој е неповолен за Македонија како држава, и за Македонците како нејзин конститутивен народ, е непроменлив. Треба да се има на ум дека реализацијата на сонот на Илинденците беше платена скапо и се реализираше во момент кога геополитичките околности беа поволни за тоа (во Втората светска војна).

Во моментот светот се наоѓа пред огромен крстопат и во онаа фаза за која Антонио Грамши вели дека е време на чудовишта, време кога стариот поредок се урива, а новиот не е сосема воспоставен. Конечниот изглед на мултиполарниот систем уште не е познат, но е во создавање. Во овој меѓупериод македонската академска и интелектуална заедница треба да работи на анализа на промените, наместо да очајува или да се држи до наметнати догми. Очигледно, илузијата за надоаѓање на постмодерно време во кое нациите (и национализмот) ќе бидат надминати, а човештвото ќе зачекори кон некоја светла иднина како онаа од „Свездените патеки“ е само илузија.⁸

---

⁸Види длабока елаборација на оваа теза кај: Malešević (2019). И американскиот професор по меѓународни односи Џон Мершајмер зазема сличен став, кој го повторува во повеќе наврати, особено по започнувањето на војната во Украина. Имено, според него, национализмот претставува моќна сила, која коегзистира со либерализмот како идеја. Види, на пример, Sayers (2022).

ЛИТЕРАТУРА

1. *24 часа*, „24 анализа - Интервју со претседателот на државата Стево Пендаровски“, 17.11.2022, достапно на <https://www.youtube.com/watch?v=TC0kI727P-k>, пристапено на 1 март 2023.
2. Andonovski Stefan, „The Effects of Post-conflict Constitutional Designs: the Ohrid Framework Agreement and the Macedonian Constitution“, *Croatian International Relations Review*, XXIV (81), 2018.
3. Armakolas et al, *The Prospects of the Prespa Agreement: Public Opinion in North Macedonia and Greece*, Скопје: KAS 2021, достапно на <https://idscs.org.mk/wp-content/uploads/2021/06/The-Prospects-of-the-Prespa-Agreement-Public-perceptions-in-North-Macedonia-and-Greece-FINAL.pdf>, пристапено на 1 март 2023.
4. Dahrendorf Ralf, *Reflections on the Revolution in Europe. In a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw* (Random House 1990).
5. Daskalovski Zhidas and Kristijan Trajkovski, *Macedonian Obama or the Platform from Tirana: A Guide to the Integrative Power Sharing Model*, Скопје: CRPM, 2017, достапно на <http://www.crpm.org.mk/wp-content/uploads/2017/10/kratka-analiza-EN1.pdf> (пристапено на 1 март 2023).
6. Дерала Џабир и др., *Губење на идентитетот или избавување и просперитет?*, Скопје: Цивил, 2018, достапно на https://civilmedia.mk/wp-content/uploads/identity-online-MK.pdf?fbclid=IwAR0wa0IVSmGFHm0jF172YYUuK2idyQk_zBK7yMqphVuKRvoeZBt4iGqBZG8, пристапено на 1 март 2023.
7. Deskoski Toni and Brsakoska Bazerkoska Julija, „The renewed name issue negotiations and the potential for dispute resolution of the ICJ Judgment“, *SEELS Law Journal*, 2018.
8. *Договорот за пријателство, добрососедство и соработка случен од страна на премиерите на Република Македонија и Република Бугарија (2017)*, достапен на <https://mfa.gov.mk/en/document/1712> (пристапено на 1 март 2023).
9. Докмановиќ Мишо, *Сами на своето. Кратка историја на македонската независност (1990-1993)*, Скопје: ФЕС, 2021.
10. Државен завод за статистика, *Попис 2021*, достапно на <https://popis2021.stat.gov.mk/> (пристапено на 1 март 2023).
11. *Expres.mk*, „Шкариќ по 17 години сфатил дека Охридскиот договор е добар“, 6 ноември 2018, достапно на <https://www.expres.mk/shkarikj-po-17-godini-sfatil-deka-ohridskiot-dogovor-e-dobar/>, пристапено на 1 март 2023.
12. ЕПИ и Институт за демократија Социетас Цивилис, „БУГАРСКОТО ВЕТО НА МАКЕДОНСКИТЕ ЕВРОИНТЕГРАЦИИ: КАКВОЈАБОЛКО МОЖЕ ДА ЗАГРИЗЕ МАКЕДОНИЈА?“, март 2022, достапно на <https://>

- epi.org.mk/wp-content/uploads/Kakvo-jabolko-kje-zagrizе-Makedonija-EPI-IDSCS.pdf (пристапено на 1 март 2023).
13. Фактор, „Стојков: Бугарија даваше пасоши за вештачки да создаде впечаток дека постои бугарско малцинство во Македонија“, 28 декември 2020, достапно на <https://faktor.mk/stojkov-bugarija-davashe-pasoshi-za-veshtachki-da-sozdade-vpechatok-deka-postoi-bugarsko-malcinstvo-vo-makedonija> (пристапено на 1 март 2023).
  14. FES, *Power Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement*, Skopje, 2008.
  15. Heinrich Böll Stiftung, *Jahresbericht*, 2001, достапно на https://www.boell.de/sites/default/files/jb2001_de.pdf (пристапено на 1 март 2023).
  16. Heraclides Alexis, *The Macedonian Question and the Macedonians. A History*, NY and London: Routledge 2021.
  17. Ivanov Gjorge, “The model of Democracy in the Text of Framework Agreement of August 13, 2001”, *Macedonian Affairs*, 4(1), 2002.
  18. Janev Igor, “Legal Aspects of the Use of a Provisional Name for Macedonia in the UN System”, *AJIL*, 93(1), January 1999.
  19. Јовановска Слободанка, „Холштајн: Уставните промени не се болни за Северна Македонија“, *Независен*, 8 јануари 2023, достапно на <https://nezavisen.mk/holshtajn-ustavnite-promeni-ne-se-bolni-za-makedonija/> (пристапено на 1 март 2023).
  20. Јовановски Далибор, „Бугарија и македонската држава, историјата, јазикот и идентитетот и надворешната политика“, *Дипломатски летопис*, бр. 13, 2022.
  21. Karakamisheva-Jovanovska Tanja, „Macedonian Constitutional Story“, *Iustinianus Primus Law Review*, 2019, достапно на <http://pf.ukim.edu.mk/wp-content/uploads/2019/05/9.-Prof.-Karakamisheva-Jovanovska.pdf>, пристапено на 1 март 2023.
  22. Krauthammer Charles, “The Unipolar Moment”, *Foreign Affairs*, 70(1), 1990/1991.
  23. Kenig Nikolina et al, “Social Trust and Feeling of Security in ethnic Macedonians and ethnic Albanians in the Republic of Macedonia”, *Security Dialogues*, 8 (1-2), 2017.
  24. *Конечна спогодба за решавање на разликите опишани во Резолуциите 817 (1993) и 845 (1993) на Советот за безбедност на Обединетите нации, за престанување на важноста на Привремената спогодба од 1995 г. и за воспоставување на стратешко партнерство меѓу страните (2018)*, достапно на <https://vlada.mk/node/17422> (пристапено на 1 март 2023).
  25. Malešević Siniša, *Grounded Nationalisms*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

26. Маринов Чавдар, *Македонското прашање од 1944 година до денес. Комунизмот и национализмот на Балканот*, Скопје: ФООМ, 2020.
27. Marolov Dejan, "Contemporary Relations between Republic of Macedonia and Bulgaria", *European Journal of Economics, Law and Politics*, 9(1), 2022.
28. МЕТА, „Рорабакер се извини за изјавата дека Македонија не е држава и треба да се подели“, 18 февруари 2017, достапно на <https://meta.mk/rorabaker-se-izvini-za-izjavata-deka-makedonija-ne-e-drzhava-i-treba-da-se-podeli/> (пристапено на 1 март 2023).
29. МИС, *The Name Issue Revisited*, Скопје, 2012.
30. Митровски Јанаки, „Тиранска платформа 2.0“, *Фокус*, 12.1.2023.
31. МКД, „Решени сме да се тргне уставната одредница ‚20 отсто‘ за албанскиот јазик, велат Адеми и Снопче“, 27 октомври 2022, достапно на <https://www.mkd.mk/makedonija/politika/resheni-sme-so-ustavnite-izmeni-da-se-trgne-odrednicata-20-otsto-za-albanskiot> (пристапено на 1 март 2023).
32. МКД, „Агелер: Не верував дека ќе го смените името, но го сменивте! Направивте повеќе од доволно за ЕУ“, 14 ноември 2022а, достапно на <https://www.mkd.mk/makedonija/politika/ageler-ne-veruvav-deka-kje-gosmenite-imeto-no-go-smenivte-napравивте-povekje-od> (пристапено на 1 март 2023).
33. *Нетпрес*, „Ова е Тиранската платформа“, 17 март 2017, достапно на <https://netpress.com.mk/ova-e-tiranskata-platформа/>, пристапено на 1 март 2023.
34. *Независен*, „И САД сметаат дека уставните промени треба да се направат што побрзо“, 9 јануари 2023, достапно на <https://nezavisen.mk/i-sad-smetaat-deka-ustavnite-promeni-treba-da-se-napрават-shto-pobrzо/> (пристапено на 1 март 2023).
35. Никодиновска Ана, „Договорот од Преспа помеѓу Република Македонија и Република Грција низ призмата на меѓународното право“, *Годишен зборник Правен факултет УГД*, год. 8, 2018.
36. Nimetz Matthew, "The Macedonian "Name" Dispute: The Macedonian Question — Resolved?", *Nationalities Papers*, 48(2), 2020.
37. *Нова Македонија*, „Европа сугерира „балкански начин“ на решенија“, 9.10.2018, достапно на <https://www.novamakedonija.com.mk/makedonija/politika/%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0-%D1%81%D1%83%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%B0-%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B8%D0%BD-%D0%BD/>, пристапено на 1 март 2023.
38. Pardew James, *Peacemakers: American leadership and the end of genocide in the Balkans*, University Press of Kentucky, 2018.

39. Petkovska Antoanela et al, "Value Orientation and Attitudes of the Students in the Republic of Macedonia, *Security Dialogues*, 8(1), 2017.
40. Proeva Nade, "Savremeni makedonski mit kao odgovor na nacionalne mitove suseda: albanski panilirizam, bugarski pantrakizam i grčki panhelenizam", *Zgodovinski časopis*, 64 (1-2), 2010.
41. Проева Наде, *Триптих за македонскиот идентитет*, Скопје: Instrumenta Historiae No. 2, 2018.
42. Протокол од Вториот состанок на Заедничката меѓувладина комисија, формирана врз основа на членот 12 од Договорот на пријателство, добрососедство и соработка меѓу Република Северна Македонија и Република Бугарија, кој се одржа на 17 јули 2022 во Софија, <https://mia.mk/wp-content/uploads/2022/07/Protokol.pdf> (пристапено на 1 март 2023).
43. Risteska Marija, "Insiders and outsiders in the implementation of the principle of just and equitable representation of minority groups in public administration in Macedonia", *International Journal of Public Administration*, 36(1), 2013.
44. Sayers Freddie, "Mearsheimer John: We're playing Russian roulette", *UnHerd*, 28 ноември 2022, достапно на <https://unherd.com/2022/11/john-mearsheimer-were-playing-russian-roulette/> (пристапено на 1 март 2023).
45. Shajnoski Slobodan, "Privatization and Organized Crime in Macedonia", *European Journal on Criminal Policy and Research*, 22/2015.
46. Siljanovska-Davkova Gordana, "Organizational Structures and Internal Party Democracy in the R. of Macedonia". In: Karasimeonov G. (ed), *Organizational Structures and internal Party Democracy in South Eastern Europe*, Sofia: Gorex Press, 2005.
47. Силјановска-Давкова Гордана, „За Преспанскиот договор и пошироко“, УМД, октомври 2018, достапно на <https://umdiaspora.org/2018/10/11/%D0%B7%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%BE%D1%82-%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D1%88%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE-%D0%BE%D0%B4/>, пристапено на 1 март 2023.
48. Станоески Оливер, *Транзициона правда во Македонија 2011-2012*, Скопје: ЦРПМ, 2012, достапно на http://www.crpm.org.mk/wp-content/uploads/2013/02/Izvestaj-TP_voMK-2010-11_FINAL.pdf (пристапено на 1 март 2023).
49. Sussman Gerald and Krader Sascha, "Template Revolutions: Marketing U.S. Regime Change in Eastern Europe", *Westminster Papers in Communication and Culture*, 5(3), 2008.
50. Töpfer J., 'Macedonia', in: A. Fruhstorfer Anna M. Hein (eds.), *Constitutional Politics in Central and Eastern Europe from Post-Socialist Transition to the Reform of Political Systems*, Springer, Wiesbaden, 2016.

51. Шкарик Светомир, *Правото, силата и мирот. Македонија и Косово*, Скопје: Култура, 2002.
52. Шкарик и др. (ур.), *Спорот со името меѓу Грција и Македонија*, Скопје: Службен весник на РМ, 2008.
53. Ванковска Билјана, *Транзициска правда*, Скопје: Филозофски факултет, 2021.
54. Vankovska Biljana, "Društveni ugovor u kontekstu međunarodne izgradnje države na Balkanu: Slučaj Makedonije", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 72(3), 2022.
55. Vankovska Biljana, "The Chimera of Colorful Revolution in Macedonia: Collective Action in the European Periphery", *Balkanologie. Revue d'études pluridisciplinaires*, 15(2), 2020.
56. Vankovska Biljana, "Geopolitics of the Prespa Agreement: Background and After-Effects", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22(3), 2020.
57. Влада на Република С Македонија, *General EU Position*, 2022, достапно на https://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/draft_general_eu_position.pdf (пристапено на 1 март 2023).
58. Woodward L Susan, *The Ideology of Failed States: Why Interventions Fail?*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
59. Џамбазов Игор, „И племето и семето“, *Офф.нет*, 15 ноември 2019, достапно на <https://off.net.mk/net-roulette/muzika/igor-dzhambazov-i-plemeto-i-semeto> (пристапено на 1 март 2023).